

KÖLCSEY FERENC VILÁGNÉZETE.

— Negyedik és utolsó közlemény.¹ —

10.

Kölcsey politikai-társadalmi világnézetének legfőbb kategóriája a nemzet : a magyarság fennmaradását és jövőjét féltve, a nemzeti gondolatnak és érzésnek rendel alá mindent. Forró *nacionalizmus*a észreveszi, hogy a nemzeti öntudat ébredése nemcsak a magyarság lelkéből kitörő vágy, hanem a kornak egyetemes eszmeáramlata és érzelmi irányzata : mindegyik nép a maga sajátos nemzeti tulajdonságait : nyelvét, kultúráját, gazdasági életét a maga erején szabadon akarja kibontakoztatni. «Nem ezt teszik-e — kérdi naplójában (VII., 166.) — a csehek is, kik, mintha az 1618-ik évet megelőző időszak képe egyszerre felvilágosodott volna lelkeikben, hasonlóul, mint a mi embereink, nemzetiséget keresnek, nemzetiséget mutogatnak? Higyétek el, az emberiségnek vagynak ragadó nyavalyái : most pestis, majd sárgaláz, petécs és cholera ; s hasonlólag most költözködés (népvándorlás), kereszthad, újvilágkeresés, majd tudományi, vallási, politikai reform, majd külföldieskedés, majd nemzetiség. S mindegyik nyavalyának vagynak súlyos symptomái, s keresztülmentük után egészséget s abból származó lélekn nyugalmat és elevenséget hagynak magok után. De ne gondoljátok azért, mintha a nemzetiség nyavalyája még nagy mértékben volna nálunk. Még csak harapózni kezd az ; s ugyanazért az egészségre ügyelő hivatalok elzárásokkal akarják orvosolni. Csak attól függ már most, ha a nyavalya

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1938. évi 725., 726. és 727. számában.

érintés által terjed-e vagy a légben foly szerteszéjjel : mert ha ez utolsó eset talál lenni, úgy az óvőeszközök, mint a cholera alkalmával, haszontalanok maradnak.»

A modern tömegpsychológia érzelmi ragályozás-elméletét, íme, Kölcsey már száz évvel ezelőtt jól ismeri. Ilyen ragályozó jelleget tulajdonít kora két nagy eszmeáramlatának : a nacionalizmusnak és a liberalizmusnak, amelyek akkor karöltve jártak. A nemzet ugyanis csak akkor fejtheti ki a benne rejtőző saját szerű energiákat, ha nincsen a politika, a kultúra s a gazdasági élet területén elnyomva, ha ön-maga szabadon határozhatja meg fejlődése útját. A nacionalizmus «eszme-ragály» akkor még csak érintés útján terjedt a magyarság körében : a nemzeti ébredést hirdető kiváló magyarok példájának sugalló ereje, lelki érintése útján. Kölcsey maga is eszméinek erejével és írói s szónoki művészetének varázsával a nemzeti léleknek ilyen nagy szuggesztív «érintője». Sehogy sincs megelégedve a nemzeti érzés hőfokával : a nacionalizmus a magyar közlélekben csak most van indulóban, csak most kezd «harapózni».

A magyar nemzeti érzés erejének mértéke a *nemzeti nyelv* használata. Még nem formálódott ki igazi öntudatos nemzetté az, amely nem él a saját nyelvével. A szatmári követ egész életében költői és írói tevékenységével a nemzeti nyelvet csiszolta. S ezt a hazai édes nyelvet még mindig nem használhatták a nemzet fiai az iskolákban és a hivatalos életben. Az országgyűlés is a törvényeket még mindig latinul szerkesztette, királyához is csak latinul szólhatott. Az 1832—36. évi országgyűlés alsó táblájának azt az indítványát, hogy a törvények magyarul szerkesztessenek, a főrendek háromszor visszavetették. «S ezt — így sóhajt fel Kölcsey egy századdal ezelőtt naplójában (VII. 99.) — a magyar főrendek tevék? Magyaroknak tehát magyar királyhoz magyarul szólni s magyar népnek magyar törvényt hozni nem szabad ; sőt erre nézve még kérelmet nyújtani sem szabad ? S ez alkotmányi szabadság ? Ez törvényhozó nemzet ? Midőn az 1825-diki diaeta a nyelv miatt küzdött, egy Pozsonyon keresztül jött angol Pesten így szóla : A ti szabadságtok, uraim, nevetség. Hiszen azért küzdötök, hogy saját szavaitokon

szólhassatok! S melyik vad népnek nem ád jogot erre maga a természet?»

Kölcseyt egészen a kétségbeesésig fájdalommal tölti el a főrendek második visszautasító válasza, mint a magyar nemzeti érzés kerek megtagadása. «Te tudod — írja haza egyik barátjának (X. 100.) — nekem a haza és a nyelv szerelmem; s mindent, ki ezeket hidegen nézheti, ellenségemnek tartok.» A nemzetnek a főrendektől való arculcsapását nem tűrhette. Az országgyűlésen kétszer is felszólalt: ekkor mondotta legszebb beszédeit, amelyekben az ész kristálytisztán átlátszó érveinél csak haragos patoszának fönsége volt nagyobb. A különben hidegen okoskodni tudó filozófus Kölcsey most az országgyűlésnek szíve volt, mellyel az egész alsó tábla együtt dobogott. Mi magyarok — fejtegette — független és önálló nemzet vagyunk, amelynek megvan az a természetadta joga, hogy tulajdon nyelvével éljen. A főrendek azt mondják, hogy a nyelv kérdésében lassan kell haladnunk. De, ime, már egy félszázada minden országgyűlés hiába követeli a nemzeti nyelv uralmát. A holt latin gúzsba köti nyelvünket, amely miatta nem tud fejlődni. «Mi volt a magyar nyelv csak kevés év előtt is a hazában? Nem vala-e számkivetve kormányból, törvényhozó testből, palotákból és fővárosunkból? Nem maradt-e hátra míveltségében? s nem egy élet nélkül való s eredeti sajátágaiból kiforgatott nyelv miatt maradt-e hátra? A magyar nyelv még most is alattvalója a latinnak. Azon íratnak törvények, azon értekezik király és nemzet, az uralkodik az iskolákban. A latin miatt nem fejlődhetett ki nálunk virágzó irodalom és tudományosság, mint ahogy a németeknél, franciáknál és angoloknál. A dán és a svéd parányi irodalom is sokkal előbb van a mienknél. «És miért? Azért, mert járomba vetették nyelvünket; mert eltapodták, mert csúfot csináltak azon szerencsétlenekből, kik hazafiúságtól vezéreltetvén, ezen nyelv kiművelésére adták magokat. Én tudom, én igen is jól tudom. Tek. Rendek! Húsz év óta futom az írói pályát és szenvedtem nemcsak megvettetést, hátratételt, szegénységet, sőt üldöztetést is, mivel a nyelvet becsülni bátor valék.» A főrendek a latin nyelvet továbbra is oly

szent nyelvvé óhajtják avatni, amely őket a tömegtől különválassa. Úgy látszik, a demokráciától is félnek, ha anyanyelvünket fölemelik a latinnal szemben. De hát a törököknél és oroszoknál sohasem divatozott a latin s mégis hol van nagyobb despotizmus, mint náluk? Hogyan merészkedik az 500 főrend a 700.000 főnyi nemesség kétszeres határozatával szembeszállni? Alkotmányunk csak egy vétót ismer: s ez a koronáé. A felső tábla választát a magyar nemzeti önérzetnek keményen vissza kell utasítania. Kölcsey magára nézve nyiltan és egyenesen kimondja: «Előbb fog e kebel megrepedni, mintsem a nemzeti nyelvre tett kívánságtól egy pillantásig is elálljak.» Ez volt a szatmári követnek legmegrázóbb és legbátrabb beszéde. Ennek tudatában volt maga is. Büszkén jelenti haza, hogy meghallgatta beszédét Eszterházy herceg, a londoni követ is, akinek a szónoklat tetszett, bár ő is azok közül való volt, akiket szabdalt; «de hiszen ő — teszi hozzá Kölcsey — az ilyek hallásához a londoni parlamentben hozzá szokott.» (X., 101.)

11.

Filozófus követünknek szilárd elvi állásfoglalása van a világgal és az étellel szemben. Világnézetének ezekhez az elveihez méri követtársainak politikai viselkedését. Lélek-bölcsessége csakhamar meglátja az országgyűlésen gyarlóságait. Naplójából és leveleiből egész kis *politikai pszichológia* állítható össze, amelyből az időtől és tértől független örök politikai lélek alkata és típusformái tárulnak elénk.

Elvszerű gondolkodása különösen élessé teszi szemét a meggyőződését mindig a föltételek alakulásához és a maga hasznához mérő, színét gyakran változtató kaméleon-politikus típusának megfigyelésére. Ennek jellege legtöbbször átolvad a tolárd (stréber) politikus lelki struktúrájába. «Nincs tarkább dolog — mondja — az embernél, azaz, hogy jobban megértsetek: az ember olyan, mint a chaméleon, mely csaknem minden pillanatban más színt vesz magára. S ezt minden emberről el lehet mondani, azon különbséggel, hogy némelyek a színváltásból kereset nemét formálnak;

némelyek pedig annyiban váltanak színt, amennyiben azt a lélek csendes vagy indúlt, vidám vagy sötét állapota szükségesen hozza magával.» «Isten az embert minden sors, minden éghajlat, minden életmód elfogadhatására alkotta. Az oroszán mindig csak oroszán; a féreg mindig féreg; de az ember felsősége abban áll, hogy alakját is változtatni tudja. Ki tegnap oroszláni büszkeséggel járt: ma féreghez illő alázatossággal bújkál. Ki tegnap sasfellengéssel emelkedett: ma féreg gyanánt porban csúsz. Nem csodálatra méltó tökéletesség-e?» (VII., 137, 312.) Szíve mélyéből útálta a politikai öszvérlelkeket, akikről nem tudta sohasem leolvasni igazi pártállásukat.

Mint erősen ellenzéki, sokszor érzi, hogy a politikának előkelő és finom udvarmesterei a bátor szavú embert neveletlennek és gorombának, földszagú és parlagi magyarnak tartják. Ellentétes véleményen lenni s e mellett kitartani, nem az elvek, hanem a társadalmi műveletlenség ügye: «Az emberségtudás szép dolog; s azok az örök ellenmondók bizonyosan nem tartoznak a társalkodási bon ton emberei közé; s ily udvariságtalan néphez ki kívánjon tartozni? S éppen az uralkodóház gyermekét támadni meg! pih uraim! ez csak oly goromba néphez illik, mint az angolok; s oly neveletlen ministerhez, mint gróf Grey. Kalapot emelni, fejet hajtani s igent mondogatni: ez a neveltség! Tedd hozzá: ez a neveltség viszi az emelkedni akarót magasra.» Azonban ahogyan megvédi Kölcsey a bátor ellenzéki szó társadalmi-politikai jogát, éppúgy elítéli és kigúnyolja a l'art pour l'art ellenzékiességet, az örök sérelmi magyarnak negatív, csak-azértis embertípusát is, amely a hazafiság ismertetőjegyének egyedül a mindenkori formai tagadást tartja: «Mi a patriotismus? Felelet: az oppositio! És mi az oppositio? Felelet: tagadása annak, a mit az udvar állít és a personális! De ha az udvar történetből igazat állítana? Felelet: azt meg nem engedjük. Az öreg Balog huszonkilencz nap vitatott valamit tüzzel és vassal, s ha a personális végre megadta magát s a harmincadik nap a tárgyat elfogadá: s az öreg felpattant s tüstént az ellenkezőbe rohant által. Hiában! a mi felülről jó, az jó nem lehet. Csalhatatlan egy compas, édes barátim!

E szerint legalább mindig tudhatjuk: mit kell tagadni? A patriotismus pedig tagadás levén: annak útjáról soha el nem tévedhetünk.» (VII., 69.)

Ez a szatíra is bizonyossága annak, hogy Kölcseynek fennkölt lelke a pártkeretek fölé tud emelkedni: heves ellenzéki, de nem árkon-bokron át, hanem elvek alapján. Legfőbb politikai elve a nemzeti lélek egységének kialakítása, mert meg van győződve, hogy a magyarság nemzeti-történeti követelményeinek diadalát csak akkor tudja kivívni, ha az egész nemzet egységbe tömörül. Ezért nagy szomorúsággal szemléli az országgyűlésen a túlzott pártoskodást, a lényegben egyformán gondolkodóknak is örökös meghasonlását és viszálykodását a nemzeti gondolat érvényre jutásának nagy kárára. «Magyar» című kis aphorisma-gyűjteményének utolsó darabjában a viszálykodást egyenest őszi magyar jellemvonásnak bélyegzi: «A mi hét vándornemzetségeink sokban hasonlítanak azon arabsokhoz, kik a pusztákon háznépekként telepedvén le, egyik familia a másikat örökgyűlölséggel üldözi. Legalább a szünetlen pártkeresés s pártváltás inkább familiai különböző lelket, mint köznek szeretetét, azaz nemzetiséget éreztetnek velünk.» (V., 259.) Kölcsey, a lélekbúvár, a közélet küzdőterén hamar észreveszi, hogy a politika egyik főműzsája az irigység. «Ebből látod, — így ír haza az országgyűlésről — hogy az *irigység vad lelke dolgozik itt is; s az emberek örömeit feláldozzák a legszentebb ügyet, mintsem az általok irigyeltekkel egyet értsek.*» (X., 132.)

A politikai léleknek azt a visszataszító rugalmasságát, hogy az elvek csak addig érvényesek, míg javunkra szolgálnak, de menten érvénytelenek, ha az ellenfél hasznot húzhat belőlük, Kölcsey a naplójába szőtt remek kis párbeszédben nagyszerű tömörséggel jellemzi: a politikai szofisztikát mintegy dramatizálja. (VII., 93.) A dialogus végének különösen jellemző ereje van: «Egy a népből: Ugyan édes urak, mi az a *per excerpta*? — Prókátor: Az, édes barátom, oly csudálatos lény, mely van és nincs, áll és nem áll, jó és rossz, igaz és nem igaz. — Előbbi: Már ezt értse a manó. — Prókátor: Csak így. *Van, ha más teszi; nincs, ha én. Áll, ha*

én teszem ; nem, ha más. Jó és igaz nálam ; rossz és nem igaz másnál. — Közelállók : Vivát!» Örök politikai típust rajzol meg itt Kölcsey : hányan lelkesednek a sajtószabadságért, de ha nekik kellemetlen, a *mások* írásszabadságát rögtön korlátozni akarják ; hány ember lelke forr politikai szalónokban radikális eszmékért, de ha ezek megvalósulása a bőrükre megy, az eszmények és jelszavak lelkükben azonnal elhalványodnak s negatív előjelet kapnak.

A politikában való habozást, tétovázást, a jó alkalmaknak, a lélektani pillanatoknak elszalasztását, a helyes gondolatoknak későn való fölgerjedését, a tárgyhoz mért okoskodás lassúságát a magyar politikai lélek jellemző vonásának tartja. Egy este pozsonyi szállásán tíz órakerék fel, hogy menjen fontos politikai ügyek hirtelen megbeszélésére. «A menykőben! — kiált fel naplójában — hiszen ma már minden bölcselkedés késő. Igen is ; de *nálunk a késő bölcselkedés nemzeti.* S mióta? Amióta a magyar kárán tanul.» (VII. 135.) Jól belelát, akárcsak egy modern társadalmi lélek-búvár, a kollektív lélek logikai műhelyébe, ennek ijesztő hiányaiba az egyéni gondolkodás világosságával és egyenes irányával szemben : a társas lélek gondolkodása sugalmazható, zavaros, nem az eszmék logikai súlya, hanem az érzelem benne az uralkodó : «Régen mondom nektek : gondolatot és összefüggést csak egyes fejeknél kell keresni. Ha tehát az országgyűlésnek, azaz az országgyűlést alkotó néhány száz fejnek, most vagy ezután logikátlanságot hánynátok szemére, azt fogom mondani : mikor elég erősek lesztek egyenest görbével, hideget meleggél, sötétet világgossal egyformává tenni, akkor jertek, s dolgainkon igazításokat. Addig pedig hagyjátok a világot úgy mozogni, mint mozoghat.» (VII., 253.)

Mélyen lesujtja Kölcseyt az országgyűlésen a magyar politikai életnek az az ősi, mindmáig uralkodó vonása, hogy a közélet emberei a szavakban kéjelegnek, túlsokat beszélnek, erejüket nem a cselekvésben, hanem a terméketlen retorikában élik ki. Különösen az ellenzékét vádolja az öncélú, hívságos szónoklásra való üres hajlandóságról : folyton beszélnek, mert ott is sérelmet hánytorgatnak, ahol nincs.

Így faragja ki az örökösen illúziókat kergető, ha kell, ha nem, obstruáló magyarnak szobrát: «Az oppositio nagy része dicsőséget keres az örökös gáncsban és ellenküzdelemben. Hibák után lelkődnek, hol nincs is; cselt látnak, hol arra szükség nem volt; a betű kurtább vagy hosszabb szárában titkot keresnek; s mivel a prés a kólont nem jól nyomta ki, a polgári alkotmány eldöntését rettegik. S mire vezet mindez? Néhány merész kifejezéssel tömött beszédre, hogy tapsot kapjunk és székeinkre egész méltósággal visszaereszkedvén, nyert borostyánunkon pihenjünk. Uraim, Isten bizonyságom, *rosszul őrzitek a hazát. Tapsért szólotok, nem a magyar nemzetért*; s míg nyelv és ajakmozgás után hírt arattok, semmi tette nem hevültök fel ott, hol való szükség volna rátok.» (VII., 17.) Az országgyűlésen «árvízként szaporodtak a beszédek.» S ha az ülés valami okból hamarabb ért véget, «morogva ment ki a sokaság nagy része, mert peroratiókat nem tarthatott.» Nem a tárgy maga volt a fontos, hanem csak az ékesszólás viszketége és dicsősége: «A mi célunk nem az volt, hogy valami pontban összejöjjünk, hanem az, hogy sorban mindnyájan expectoráljunk, vagy magyarul: kimellesszük magunkat.» (VII., 25.) Kölcsey nem gondolhatta, hogy ezzel a későbbi magyar parlamenti élet lélektanának körvonalait is megrajzolta. Az országgyűlési szónoklatok művészi színvonalát igen alacsonynak tartja: «demosthenesi lángot, erőt, tehetséget és nyelvet e pozsonyi boltokban vásárolni nem lehet.» Jómaga, aki az ékesszólásnak nemcsak mestere, de kiváló teoretikusa is (l. a «Szónoklat» c. tanulmányát III., 97. sk. lk.), mindent megtesz az országgyűlési retorika művészi színvonalának emelésére. Kossuth nyiltan vallja, hogy Kölcsey példája nélkül nem emelkedett volna fel a maga szónoki magaslatára:

Kölcsey liberális világnézetéből természetesen folyik a sajtószabadság elve és a politikai újságírás jelentőségének megbecsülése. Azonban az újságírókat csak pillanatnak élő, felületes embereknek tartja. Örül, ha a tudománytól és művészségtől távol maradnak: «A journalistikának tudományos életben és a művészségre (tehát a költészetre) nézve is hideg barátja vagyok. Tudományokban ez út örök felületességre,

költészetben örök készületlenségre, hamarkodásra vezet. Egyedül politikai pályán lehetne a journalokat nyomósan használni. Ez utolsót nem tehetjük; és így az út csak a rosszra van előttünk nyitva.» (IX., 457.)

Korunk hajlandó azt hinni, mintha az öregek és fiatalok ellentéte régebben ennyire nem éleződött volna ki. A nemzedékváltás sürgetése Kölcsey korában is ugyanaz volt. Az ifjúság lelkének feltörő dinamikája mindig szeges ellentétben áll az öregebb nemzedék túlságosan megfontolt, az újításoktól visszariadó konzervativizmusával. Kölcsey mélyen lát be az ifjúkor lelki természetébe: megértéssel nézi hamvas, az élet sívár tapasztalataitól még el nem hervasztott idealizmusát, naív racionalizmusát, amelynek éles kritikája az avuló tekintélyeket meg-megmarja, erős újításvágyát és forró, tettekre kész nemzeti érzését. Mintha csak ma oktatná ki az országbírót, akinek szemet szúr a fiatalabb nemzedék politikai buzgósága és reformtörekvése: «Hasztalan, kegyelmes úr! Az idő eljárt; a gonoszul nevelt generatio őszhajakat s rangot félénk tisztelettel szemlélni nem tanult; s megyéken az öreg táblabíró, s országgyűlésen az öreg dignitárius kénytelen nem csak hallatni magát, de hallgatni is mást. Isten tudja mi lesz a világból, ha már az alig harmincz éves embernek is esze van!» (VII., 178.) Kölcsey az országgyűlésen a sokszor zavart keltő jurátus ifjúságot meleg pártfogásába veszi, egyrészt, mert szereti a fiatalságban rejlő bátorságot s nemzeti eszméi iránt való őszinte fogékony-ságot, másrészt, mert az ifjak kizárása az országgyűlésről, az ügyis csekély nyilvánosságot megcsönkította volna. Az országgyűlést a jurátus ifjúság politikai iskolájának nézi. Ez kitermelte a maga önképzőkörét is: a pozsonyi magyar «olvasó-társaságot.» Ezt az ifjúságtól kigúnyolt öreg követek s a hatóságok is egy ideig forradalmi intézménynek bélyegzik és üldözik. Később nem bántják és túriks. «Kár volt őket — írja az ifjúság lelkét megértő Kölcsey egyik levelében — eddig is bántani! Inkább serkentést érdemeltek volna, hogy korhelség s hazárdjátszás helyett tanulgatásra adták magukat. De némely emberek nem bánják, ha az egész ország immoralitásba sülyed is; de igen is bánják, ha az

emberek tanulnak, gondolkoznak. Hidd el nekem, gyanús előttem minden bölcsesség, mely a sokaságot örök setétségben szeretné tartani! Az igazság a világosságtól és nyílvanosságtól nem retteg.» (X., 178.) Ez a korabeli liberális világnézet kultúrpolitikai hangja.

Kölcsey a maga irodalmi munkásságáról érzi, hogy sugalmazó ereje van az ifjúságra, míg az öregek, mint valami radikálisra, görbe szemmel néznek rá: «A nevededő ifjúság közt nem kevesen szeretének, de az öregek egytől egyig átkoztak.» (IX., 409.) Politikai téren a fiatalság benne nagy barátját és eszményét tiszteli. Amikor Kölcseyt elvűsége lemondhatja a követi tisztról, az országgyűlési ifjúság mindjárt a hír érkeztekor fátyolt köt s küldöttségben üdvözli. «Ezek sok részvétellel vagnak irántam s elveim iránt; adná Isten, hogy egy jobb generációt hozzanak a politikai pályán magokkal.» (X., 302.)

Az ifjúság nemzeti irányú világfelfogásának szemlélete annál nagyobb örömet okoz a küzdelemben elfáradt követnek, mert az országgyűlés pepecselő munkájától már egészen megcsömörlött. A harcot már csak becsületből állja hit nélkül. «Előítéletekkel s a servilismus minden szörnyével kínos a harc, de nagy nemű, nemes lélekhez illő. Én semmitől sem undorodom inkább, mint parányi individuumok keskeny körében törpékkel vívni, s pletykavilágban paródiát játszani.» Ezt írja Szemere Pálnak, a politikai életből teljesen kiábrándulva. (IX., 438.)

12.

Kölcsey világnézete fölött gyermekkorától kezdve a pesszimizmus felhői boronganak. Ott lebegnek mint érzelgős báránnyelűek lantja fölött; de ott tornyosulnak mint sötét fergetegek politikai egén is. A haladás híve: de nem hisz teljes hittel a nemzet haladásában. Hiába várja politikai igazságainak pirkadását. «Én mindig úgy voltam, — írja a huszonhét éves ifjú elkeseredve — ha százan mondák, hogy haladánk s virágzásba menni készülünk, én nem hittem; ha százan mondák, hogy ez vagy amaz jól fog kiütni, én azt

tartám, nem. A patriotismus, mint minden egyéb, ezer emberben ezer modificatiót szenved. Egyik a korcsmát kastélynak nézi, a másik a kastélyt is korcsmának. Mindenkinek szüksége van hidegebb vérű kalauzra.» (IX., 179.) Eszményeinek és a valóságnak diszharmóniája lelkében az országgyűlésen még rikitóbbá élesedik. Egyre jobban az a gondolat marja, hogy az ország nem tud önerején felemelkedni pusztuló állapotából: a nemzet el fog veszni. *Imádkozzál érettem, — könyörög barátjának Pozsonyból — mert szenvedek kimondhatatlanul, látván az iszonyú fekélyt, mely a szerencsétlen országot emészti s talán örökre elemészti.»* (X., 135.) Másfél esztendő múlva (1835. jan. 11.) egészen hitevesztetten így siránkozik: «A remény oly messze van, hogy talán nem is remény az, ami int, csak óhajtás heve által támadó képzemény. Mondanám: *imádkozzatok e népért*, de ezért talán már imádság sem használ. *Mert hiszen önmaga miatt akar elveszni.»* (IX., 443.)

A kétségbeesésnek ez a tompa és reménytelen hangja már régóta ki-kitör költeményeiből. Egész hazafias lírája a dicső mult és a sívár jelen ellentétének látványából fakad. Ostorozza a jelen elpuhult és megromlott magyarságát, amely bűnei miatt el fogja nemsokára veszteni az ősökötől szerzett hazát. A *Rákos* vize mellett 1818-ban a nemzet egykori hőseinek árnyékait megidézve azon töpreng, hogy «szélvészek közt nyert honunkat Rút puhaság özönébe fojtjuk!» A magyarság erkölcsi ereje megcsökken: folyton mulatozik, tolong a táncpaloták felé, ifjúsága fertőzött lány karjai közt vadul szórja erejét:

Romlasz magyar nép, romladozol, hazám,

És lassan őrlő féreg emészti belől.

Ha fog kigyúlni magzatidnak

Szűk kebelökben az égi szikra?

(*Rákos.*)

A vers végén kigyózó kérdőjel nem egyenesedik ki lelkében a hit biztató szavává.

A *Hymnust* is a jelenre leglesújtóbb hangulat hatja át. A mult nagy dicsősége és diadalmas szenvedése után most az ország a rabság és siralom völgye:

Vár állott : most kőhalom ;
 Kedv s öröm röpkedtek :
 Halálhörgés, siralom
 Zajlik már helyettek.
 S ah, szabadság nem virül
 A holtnak véréből,
 Kínzó rabság könnye hull
 Árvánk hő szeméből!

Ezen a balsors tépte nemzetet, mely megbűnhődte már a multat és jövődöt, már csak az Isten segíthet. Hozzá imádkozik a költő : szánja meg ezt a nemzetet!

A jelen romlottóságán kétségbeeső politikai pesszimizmusnak fájdalomtól rekedt hangját kétszer is a nagy Zrínyi ajkára adja, hogy a mult nagyságának és a jelen sívárságának szörnyű ellentétét még csak fokozhassa. A bérceken uralkodó és hősieken küzdő ősökkel szemben ennek a völgyben ülő gyáva kornak nincsen már semmi magasra vívó szenvedelme, jégkebelében fásult szívet zár, kihalt belőle minden önzetlen idealizmus. A kihúnyt hősi magyar fajta helyébe gyengefejű, romlott, szívtelen korcsnemzedék lépett :

A dicső nép, mely tanult izzadni,
 S izzadás közt hősi bért aratni,
 Névben él csak, többé nincs jelen.

(Zrínyi dala. 1830.)

Nem sokkal halála előtt a költő, aki már sok éve nem nyúlt lantja után, újra kezébe veszi és hazafias kétségbeeséstől reszkető kézzel kipengeti rajta Zrínyi második énekét, a magyar politikai lírának legsötétebb hangú s legmegrázóbb zokogását. A Sorshoz könyörög, tekintsen rá vérkönnytől ázott szenvedő nemzetére, melynek keblét kánya, kígyó, féreg marja-rágja. Ha nem segít : itt a végveszély órája. Mit vár másokra a magyar, hogy küzdjenek érte? Csakis önjereje védheti meg. De mit tesz a nemzet? Önfiai marcangolják szét egymást, ezért megérdemlik a pusztulást :

Taposd el a fajt, rút szennyét nememnek ;
 S míg hamvokon majd átok ül,
 Ah tartsd meg őt, a hűv anyát, teremnek
 Tán jobb fiak, s védvén állják körül.

(Zrínyi második éneke. 1838.)

A költő ezt a nemzeti átkot Csekén harsogja, amikor br. Wesselényi Miklósnak, «a szörnyölő szörnyölő fiának», éjtnapot egybetéve elkeseredett védelmére készül. Szatmárnak már régen nem követe, az alsó táblán vívott politikai küzdelmeit már abbahagyta. Az országgyűlés természetlen tanácskozása, az úrbéri kérdésen való kérődzése tovább folyik. Nem riasztja meg már a törékeny testű, félszemű követ csontos kezének fenyegető mozdulatával és hangjának síri színezetével. De sovány teste és megrázó szelleme bizonyára ott kísért később is a negyvenes évek diétáin abban az alakban, hogyan Kossuth Lajos megrajzolta: «Egy erős lélek törékeny test láncai között. Tar agyát őszbevegyült kevés hajszál lengte körül; színtelen arcán ezernyi átvirrasztott éjnek tikkadtsága ült; egyetlen szemében a nemzet mult s jövő bánata tükrözött. Szava tompa, mély és értelen, mint egy síri hang, melynek monoton egyformasága csak ritkán, csak az indulatok legfőbb hevében szállongott alá; és lón még tompább, még értelenebb, még síriasabb, mikor aztán ökölbe szorított jobbát emelve, a reá meresztett szemek előtt úgy állott, mint egy túlvilági lény, kinek szellemzavát, nem úgy mint másét az érzékletek segedelmével, hanem közvetlenül lelkünk lelkével véltük hallani. És e síri hangra síri csendesség figyelmeztetett, melyet csak az érzelmek villanyos kitörése szakasztott félbe.»

III.

Kölcsey, a nemzetnevelő.

1. Kölcsey, mint a nemzet esztétikai és politikai nevelője. —
2. Esztétikai művelődési eszmény. — 3. A cselekvő magyar művelődési eszménye. — 4. A művelődés tartalmi és formai oldala. —
5. A reformkorszak társadalomnevelő szelleme.

1.

Az, akinek szilárdan kiépített világnézete van, értékelfogását és eszményeit át akarja sugallni a környező társadalomba, ennek életét a maga eszményei értelmében szeretné átalakítani és berendezni, első sorban a fiatalság lelkének az

ő értékeszméi szerint való formálása útján. Így az elvek embere, a filozófus, önkénytelenül pedagógussá válik elméletben és gyakorlatban egyformán.

Kölcsey mind kritikai-esztétikai, mind politikai működése útján a nemzet egyik legnagyobb és leghatékonyabb nevelője, mert sikerült neki a világfelfogásában rejlő esztétikai és politikai értékeket és eszményeket a közlélekbe bele-sugalmazni. A nemzet nagy nevelője *kritikai-esztétikai* munkái útján: el tudta ismertetni mint célt az eredeti, a nemzet hagyományaiból fakadó, tősgyökeresen magyar lelkű irodalomnak eszméjét az addig jórészt idegen-utánzásban kimerülő irodalommal szemben. A kritika neki nem öncél, hanem nevelő eszköz. Nem hízeleg és kényezteti az írókat-költőket, hanem jóindulatú szigorral javítja: ne legyenek soha önmagukkal végleg megelégedve, ne érezzék magukat befejezetteknek, hanem éljen bennük örökké a szellemi önkiesztés és tökéletesedés vágya. Csak úgy jöhet létre eredeti és gazdag magyar irodalom, csak így fejlődhetik a közízlés. Ennek emelésében és terjesztésében Kölcsey kritikai és esztétikai működésének oroszánrésze van. A magyar irodalomnak első nagy kritikai rétegforgatója s ezzel esztétikai irányú nevelője. Herder nyomán a magyar népköltészetre irányítja tudatosan a figyelmet, s így Petőfi és Arany útjának szellemi előkészítője.

Politikai téren szónoklatai az országgyűlés s rajta keresztül az egész nemzet számára mind művészi formájuk, mind a bennük rejlő nemzeti reformeszmék szempontjából nagyhatású és maradandó nevelő művek. Ahogyan Széchenyi, ő is önismeretet, a nemzet elmaradottságának és hibáinak felismerését és beismerését követeli, mint a haladás első lépését, a nemzet fejlődését szolgáló reformok első feltételét. Kora liberális és demokratikus politikai eszmeáramlatainak hatása alatt nemcsak a szabadságjogokért küzd, hanem gyökeres erkölcsi megújulásra is sugallja nemzetét: feddi és korholja, hogy megjavítsa. Ezzel egyben felrázza a szendergő nemzeti öntudatot és cselekvő hazaszeretetet. A nemzet érdekét minden fölé helyezi ugyan, de nem egyoldalú és vak chauviniszta: az egyetememes emberinek, a neohumanizmustól

kölcsönzött eszméjét, a *humanitas* követelményeit is hangsúlyozza. Kivételesen széleskörű és mély tudása arra képesíti, hogy mind a sajtószzerűen magyar nemzeti, mind pedig az antik és modern európai műveltség étoszának szellemi sugaraival termékeny hatást gyakoroljon honfitársaira.

2.

Kölcsey azonban nemcsak tevékenysége útján a nemzetnek mély és hatékony gyakorlati nevelője, hanem egyszersmind kiváló *nevelési elmélkedője* is: számos munkája és elszórvan található nyilatkozata olyan elméleti pedagógus körvonalait tárja elénk, aki a művelődésnek elvi kérdéseit élményszerűen átéli és gyökereikben ragadja meg. Örökké kielégítetlen tudásszomja és folytonos önművelése a szellemi integrációnak az akkori Magyarországon a legmagasabb fokára emelte: természetes tehát nála annak a kérdésnek fölvetése, vajjon melyik a művelődésnek leghelyesebb eszménye? milyen értékeket kötelességünk megvalósítani szellemünk fejlesztése útján? s melyik a leghelyesebb út ezen művelődési értékek megvalósítására?

Lelkében mint legmagasabb *művelődési eszmény* a görög esztétikai kultúra él. Ámde maga elismeri, hogy ez az ideál csak egyszer testesülhetett meg a görögségben az akkori történeti feltételek között: azóta visszahozhatatlanul eltűnt, a modern kultúra sehogysem tudja pótolni. «A szépmesterekben élő ember az, kihez magát a grácia csatolja, s kiről mondhatjuk Tasso szavaival Goethénél, hogy annak keblében lehet nyugodni. Én az újabb nemzetek közt nem lelem azon szellemet, mely a görög nagyokon s némely rómaiakon is tündöklék. Azon boldog égű régieket, lettek legyen bár filozófok vagy bajnokok, egyformán veszi körül, mint valamely glória, a széplelkűségnek és örökké viruló ifjúságnak bizonyos sugára, melyet egészen ki nem magyarázhatok, de minden észrevesz, valaki reájok figyelmes pillanatot vet vissza. Ott az érzés a szép iránt egyesülve az érett kor bölcseségével s nagyságával teszi azt, amit én minden mai nagyokban is találni óhajtanék». A görögrajongó neohuma-

nista szeretné a maga sívár korába visszavarázsolni a görög esztétikai világfelfogást s az erre nevelő rendszert, bár maga is tisztában van vele, hogy ez történeti illúzió. Mi lenne a görög világnézet és nevelés rehisztrorizálásának eredménye a mai művelődésben? «Így lennének köztünk — mondja Kölcsey — szeretetre méltó philoszóphok és katonák, valamint el nem puhult érzelmű poéták, kiket az istenségnek ezen szép ajándéka, a poesis elevenítene, vídámítana, nem pedig eltemetne». (Iskola és világ. V. 146.)

A hellén világnak ezt a túlzó lelkesült eszményítését azóta a történeti kutatás hideg fénye szerteoszlatta. Annyit azonban már Kölcsey is elismer, hogy régen eltűntek azok a történeti feltételek, amelyek Homeroszt és Sokratest, Platont és Themistoklest szülték. A görög ifjak palaestrája, amelyen testüket és lelküket oly összhangzatosan fejlesztették elpuhultság nélkül, immár örökre nincs többé közöttünk. De így is, amennyire erőink engedik, igyekezzünk nyomukban haladni: «Csak egy szikrát azon lángból, mely a még fiatal Sokrates lelkében lobogott — s mi nem lehetne belőlünk?»

Kemény spártai szellemű nevelést akar s panaszkodik a magyar nevelés túlzott lágysága és érzelgőssége ellen. Kölcsey, akinek egész költészetére, erőteljes hazafias líráját nem számítva, a szentimentalizmusnak örökké elvontan sóhajtozó félhomálya borul, a nevelésben szigorúságot, kemény férfiasságot követel, hogy a jövő nemzedék bátran tudja túrni a jót és a gonoszt egyformán. Amint Platon a rideg spártai alkotmány nyomán megszerkesztett eszményi államából, ennek iskoláiból kizárja az elpuhító költőket Homerossal együtt és az érzéki ingerű zenét, éppúgy Kölcsey is hadat üzen a szentimentális irodalomnak, amelynek típusát Goethe Wertherjében szemléli. «Káromlom — írja — a mai érzelgős nevelést, mely a spártai szent durvaság helyett euripidesi lágyságot plántál belénk, s azt cselekszi, hogy Goethének Wertherén éppen úgy sírunk, mint Müller fityogó darabjain; hogy látunk embereket, kik Wilhelm Meisternél is szemeket törlenek. Vajjon nem fogjuk-e még a 'Római Elégiákat' is sóhajtozásokkal olvasni?» (X. 427.)

· Mi az oka annak, hogy ily erélyesen száll síkra az érzelgős,

puha nevelés ellen? Az, hogy jómagam is ilyenben részesült, ami a lelki természetében úgyszólván bennlakozó szentimentalizmust csak fokozta. Ennek a borongós érzékenységnek terhét egész életén keresztül cipelte. «Talán valaha — írja egyik levelében 1833-ban (IX. 386) — midőn nem leszek, fog a maradék írásaim közt egy-két szót találni, ami legfeljebb csak a psycholognak, vagy annak, ki dalaimat még akkor is olvasni örömmel fogja, lehet érdekes. Azonban e vonás a később kifejlett sentimentalismusra nézve neked kulcsot adhat». Ez a kulcs az édesanyja és egy másik nőrokon iránt érzett szeretete, édesanyjának korai halála (1802).

Hatéves korától Debrecenben tanul. Tizenhárom éves, amikor első verseit latinul írja, noha a költészet technikáját az iskolában csak a következő évben tanulja. Ekkor még Heltai magyar krónikáján s Cornelius Neposon kívül alig ismert valamit az irodalomból. De már a következő évben buzgón olvassa Kisfaludy Himfy-jét, Csokonait, Kazinczyt. Maga vallja (IX. 387.), hogy abban az időben jobban tudott latinul, mint magyarul s magyar verseket csak két év múlva kezdett írni. Tizenöt éves korában már franciául tanul s olvassa Voltairt, Boileaut stb. «Tudod, — írja Szemerének — hogy 1810-ben még egészen francia valék, mert első ifjúságom studiumai valának a francziák». Tizenötödik évétől a tizenhetedikig vígjátékot, paródiát, tankölteményt ír. S ekkor kezd görögül is tanulni: először Anakreon legkedvesebb olvasmánya. A német tanulására csak 1809-ben, utolsó iskolai évében adja fejét.

Kölcseynek egész művelődésére döntő a Kazinczyval való levelezése, aki a görög tanulására buzdítja a Goethe és Schiller neohumanizmusának szellemében. «Örömmel fogok — írja a fiatal debreceni tanuló 1808-ban az öreg széphalmi mesternek (IX. 21.) — a Tekintetes úr azon intésének engedelmeskedni, mely engem a görögül való tanulásra tüzel. Két esztendeig tanultam már egyszer ezen nyelvet, igaz, nem nagy előmenetellel, mert több tudományokkal volt együvé kötve. Bár annak újabb tanulásával Graecia lelkeinek eredetiségét szívhatnám be!» Pár hónap múlva már jelenti a mesternek, hogy Homerost kezdi olvasni s fő óhaja, hogy

«valamire mehessen a görög nyelvben». Sokra vitte rövid idő alatt, mert leveleiben már szorgalmasan idézi görögül Homeroszt, Pindarost, Anakreont, Mimmermost, gyakran ezek szófordulatait és stílusbeli sajátosságait a magyar íróknak is ajánlgatja, pl. az unalmas articulások elhagyását (IX. 49.). A görög nyelv szeretetét most már Kölcsey tovább sugározza: boldogan jelenti Kazinczynak, hogy az ő sugallatára Szemere Pál is tanul görögül: «A Tekintetes úr ezen tudósításnak bizonyosan örülni fog. Nekem felette kedves az ő vele s barátjaival való társalkodás, ha Debrecent sajnállanom kell, mert ott kellett hagyni csendességemet s a bibliothecát; legalább kiszöktem Egyiptusnak földéből, hol ἑρμολογῶσινoknak kell szolgálni». (IX. 54.). Három esztendő múlva Kölcsey már nagy fába vágja fejszékét: Pindarost fordítja. «Mit csinál most — kérdi Szemerétől (IX. 207.) — a Te Kölcseyd legtöbbit? Ő görögül tanul s néhány napok óta Pindárt olvassa, s bár iszonyú nehéz, mégis az Olympiákon csaknem egészen túlment. Minő író az, minő lángszárnyú ész! minő boldog lenne az, aki őt méltán fordíthatná!» Annnyira megy a hellén költők élvezetében s az értők való szertelen lelkesedésben, hogy a rómaiakat erősen lenézi. Szeretné, ha minél több magyar író vonzódnék a hellén eredeti múzsához: «Bár több ifjú íróink is tanulnának görögül. A deák literatúrának, főképp a deák poétáknak studiuma nem viszen oly jó útra, mint a görögöké, ezt sok tapasztalás tanítja (IX. 110.). Még 1814-ben panaszkodik, hogy mily nehéz Homeros fordítása főképp hexaméterekben. Jómaga a homerosi Hymnust próbálja lefordítani, de evvel sem tud semmire se menni. Később ezt a nehézséget is legyőzi s a homerosi eposzok egyes részeinek máig legsikerültebb fordításával ajándékozza meg irodalmunkat. Neohumanisztikus lelkesültsége, mely a görög s a korabeli német klasszicizáló költészet két és félezer évnyi távolát átöleli, így tör ki belőle: «Egy Homér és Goethe elég az örökéletre is, s én falusi lakomban törvényemmé tevék csak keveset olvasni». (IX. 229.).

Erre a mély görög nyelvi és irodalmi kultúrára csupán önképzés útján tesz szert. A debreceni kollégiumi életnek szelleme fejlődésére való jótékony hatását soha sem ismeri

el. Furcsa kép : nemzeti nagyjaink rendszerint a legnagyobb hálával és kegyelettel csüngnek azon az iskolán, mely műveltségük alapját megvetette, Kölcsey ellenben mindig ellenszenvvel veszi tollára a debreceni kollégium nevét. Ennek ridegsége, tanárainak sivár ortodoxiája a túlságosan érzékeny és gyöngéd lelkű Kölcseyt az iskolától merőben elidegeníti. Legmélyebb hatással van reá Cornelius Nepos : ez vezeti be őt a klasszikus kor hősi világába, mely a görög és római történet nagy alakjainak szabadság és hazaszeregetetével, eszményeivel és szilárd jellemével a kis tanuló mélázó lelkén egész élte folytáig a legerősebb nyomokat hagyja. Athén, mint az antik művészet középpontja, csodálatos mesevárosnak tűnik fel előtte, amelyben mindent a legnagyobb szépség ragyog át. A fölkellett széperzés mindjárt cselekvésbe is szökken : a kis Kölcsey tanuló társait arra sugallja, hogy menjenek ki a város határába s ott egyik homokbuckára építsék fel újból a fényes Athént homokból, de az Akropolis és Parthenon is benne legyen. A görögökért rajongó gyermek az antik városban újra felállítja a hősök szobraikat és síremlékeit, neki iramodott fantáziája csontokat is vitet oda vele, hogy ezek Marathon és Salamis hőrszainak hamvai legyenek. S itt szónokol a sápadt, de most a lelkesedéstől kipirult arcú kisfiú, aki később majd oly mélyen hatja meg a magyar országgyűlést, Miltiadesről és Themistoklesről olyan hévvel, ahogy csak képzeletét Cornelius Nepos fel tudta ingerelni. A hortobágyi homok-Athént csakhamar szertefújta az Alföld kegyeletet nem ismerő szele, de a görög világ szépségéért való rajongás a kisfiú világnézetébe mindörökre beszövedött. Hazafias érzése is a klasszikus hősök példáján erősödött : «Az iskolában római és görög történetekben — írja 1833-ban (IX. 410.) — oktattak bennünket, s itt a patriotismus magva. E mag legelőbb a nyelv iránti szerelemben kezdett fakadni, mert nyelv és nemzet : a kettő ideája válhatatlanul együtt jár».

Ahogy a magyar klasszikus költői iskola munkáit minden antik köntös ellenére tüzes magyar nemzeti érzés hatotta át, éppúgy az ifjú Kölcseynek a klasszikusokért való lelkesüléséből is mind erősebb nemzeti érzés fakad föl.

A klasszikus nyelvek odaadó kultusza föltámasztja benne a forró vágyat a hazai nyelv ápolására. Helyteleníti a debreceni kollégiumnak azt a törvényét, amely szigorú büntetés terhe alatt tiltja a diákok magánbeszélgetése közben is a magyar szót. Fáj neki, hogy a kollégium könyvtárából magyar könyvek kölcsönzését görbe szemmel nézik, «hogy az új magyar könyveket olvasók szemmeltartatnak, amire elég példánk vagynak: egy szegény ifjú nagyobb részént az által phantasta nevet nyert» (IX. 23.). *A Búsongó Amor*-ban is célzást tesz erre: «A ifjúság... mind csak holmi veres compactiójú magyar románokat akar olvasni. Ennek ugyan már elejét vettük. Régolta nem adunk nekik a collegium bibliothekájából könyveket olvasás végett. Megtörténhetne, hogy némelyek a mai módi magyarságra kapnának, s megcsalatkoznának az *Exemplar vitiis imitabile* által» (IV. 240.). Fájó kollégiumi emlékeinek nyomaira többször bukkanunk leveleiben. «Lett legyen Debreczen — írja Kazinczynak — szebb érzésű emberekkel teljes, mégis szenvedéseimnek helye ő, melyek eltávozással kisebbedni látszanak» (IX. 54.). Később már sokkal kedvezőbb színben látja debreceni *alma mater*-ét, amelyet valaha *iniusta noverca*-jának érzett. Amikor 1832-ben a debreceni diákok versgyűjteményét, Péczely tanár ajándékát, olvassa, meglepődik a kollégium szellemének örvendetes fejlődésén: «Elálmélkodtam a szertelen változáson ezen mostani Debreczen s a régi közt. Ez a kor szellemében élő ifjúság, s ez az ifjúságot így pártfogoló professor! A történet, mivel Debreczenben történt, felette fontos». (X. 248.)

Abban az időben a gimnáziumokban, mivel a latin volt a tanítás nyelve s még a magyar nyelvtant is a huszas-harmincas években is latinul tanították, a magyar nyelv és irodalom ápolása az önképzőkörökbe menekült. Ezeket éppen azért teremtették meg az ifjak, hogy itt egymásnak magyar irodalmi szárnypróbálgatásaikat bemutassák. Az önképzőkörök Kölcseynek, az önművelődés nagy szellemi hősének figyelmét különösen fölkelte. Egy pataki diákhöz 1837-ben írt levelében (X. 422.) különösen érdeklődik az iskolai irodalmi társaság iránt s ennek célját az öntevékenység elvében látja:

«Az ifjúnak sokat kell olvasni is, írni is; mert csak olvasgatás és írogatás tesz akár polgári, akár literátori pályára alkalmatossá. Azért ily olvasó és író társaságok nagy eszközök a jövő férfi kikészülésére». Az önképzőköröknek az ifjúság szellemi fejlődésére gyakorolt jótékony hatása azért is nagyon értékes szemében, mert lelki készséget teremt az ifjában egész életére a maga továbbképzésére, a folytonos szellemi önkiegyezés szükségérzésére: «Az iskolai bölcsesség — írja — felette szűk határú; s túl az iskola falain kell magunknak mind azt megszerezni, mivel embertársainkra nézve hasznosak lehetünk. Mert az iskola csak alapot vet, mire építeni lehessen».

3.

Kölcseyt először magyar nemzeti érzése a költészetben szakasztja el az antik világ utánzásától, a magyar előtt idegen mitológiai képeitől, amelyekben pedig a saját költésze is ugyancsak bővelkedik. A «Nemzeti Hagymányok» c. tanulmányában már a magyarság történetében és népéletében gyökerező, a magyar lélekből lelkező tárgyakat és szellemet követel a magyar irodalomtól, mert «melyik magyar ismerjen rá saját mezeire, ha rajtok Pán fújja a sípot s Tytirus hajhássza bárányait?» A görög költészet görög népi szellemet lehelt; mi abban utánozzuk — hangsúlyozza a neohumanista Kölcsey — a görögöket, hogy mi meg eredeti magyar nemzeti hagyományaink történeti szellemét tükrözzük irodalmunkban.

Ugyanilyen a fordulat Kölcsey *művelődési eszményének* megszerkesztésében is. Klasszikus esztétikai világnézete először az igazi művelődés célját a görög szépségkultuszban pillantja meg: erre sugallja őt mind alapos és lelkes antik műveltsége, mind a korabeli Goethe—Schiller-féle neoklasszicizmus szelleme. Azonban ugyanabban az évben, 1826-ban, amikor a «Nemzeti Hagymányok»-ban a költészet gyökereit a hellén talaj helyett magyar történeti földbe akarja bocsátani, «Iskola és világ» c. tanulmányában művelődéspolitikai szempontból is nagy szomorúsággal búcsút vesz

a szép görög világtól, a történet mélységében visszahozhatatlanul elsüllyedt csodálatos Atlantistól s a magyar élet feltételeitől követelt új művelődési ideált szerkeszt meg: nem a szépségen szemlélődő, az antik világon ábrándozó, hanem a gyakorlati, *cselekvő* magyarnak embertípusát. A magány csendjében elmélkedni szerető, a forum zajában kedvét igazán nem lelő, érzelgős költő és esztétikus filozófus most nemzete számára olyan embereszményt tűz ki, amely nem ő maga, sőt merőben sajátmagának ellentéte: az életben hasznosan forgó, gyakorlati, talpraesett, lehetőleg gazdasági javakat termelő magyart, akinek értékrendszerében az életértékek vannak a tetőponton. A sok elméleti vizsgálódás nem kora *cselekvést* követelő, reformlázban égő magyarjának való: «Érzékenység és speculáció — ez Kölcsey új magyar művelődéspolitikájának veleje — s a történetnek nyugodt keresése egyformán elrontanak bennünket: *Csinálni, csinálni* kellene! *A cselekedetek, a publicumban forgás formálnak hasznos embert*; s egy ily formált ember, ha szívében hordja a szépek magvait, lesz azután Pászthoryvá, Ürményivé». (V. 147.) Kölcsey, az idealizmus híve, íme, a neohumanizmus esztétikaiszemlélődő művelődési eszményétől a nemzet gyakorlati élet-szükségleteinek nyomása alatt áthajlik az utilitarisztikus életeszményhez, amelynek legfőbb képviselője a magyar művelődéspolitikában éppen a tőle ideálként említett Ürményi József, az első egyetemes állami művelődési kódexnek, a hasznossági szellemű *Ratio Educationis*-nak (1777) megteremtője volt. A csekei remetének új művelődési eszményéből szinte Byron lázas cselekvés-vágya hangzik ki: *Actions, actions and not writing!* A multba révedező romantikus történetfilozófus most elfordul a történettől, amelyet egyenest azzal vádol, hogy «elront bennünket». Mintha csak néhány év múlva a cselekvésre ágaskodó Széchenyit, a magyar történetnek ezt az emberfölötti emberét, valóban *Übermensch*-ét hallanók, aki a Hitelben félti nemzetét a dicső mult vakító fényétől, mely a jelennel szemben közömbössé, pettyhüdtté és kishitűvé törpíti, friss életakarását megtorpantja: a multon való borongás előli benne a cselekvést, az ősök ragyogó éposza a jelennek a jobb jövőért küzdő

történeti drámáját. Széchenyi a meddő, «rozsdaszerető» kegyelet, a multba való terméketlen «visszaszomorkodás» helyett a nemzet haladását attól várja, hogy a magyar romantikus lélek cselekvővé formálódik s a jövő helyes alakításának, a gyökeres reformoknak szellemében nevelkedik. Széchenyi egész lelki alkata annyira voluntarisztikus, annyira újításra és cselekvésre szomjazó, hogy felejtteni akarja a multat, csakhogy meg ne zavarja az újnak megépítésében, a nemzet lelkét és gazdasági állapotát átalakító munkájában, a kor új szükségleteit kielégítő alkotásaiban. Gazdasági életünk megjavulását részben az új neveléstől várja: ezért követel gyakorlati szellemű reáliskolákat, buzgón dolgozik a műegyetem felállításán. Így gazdaságpolitika és művelődés-politika szorosan összeforr programjában.

Kölcsey is, néhány évvel megelőzve Széchenyit, háttérbe szorítja az elméleti művelődési ideált s az ország gazdasági szükségleteiből vezeti le egészen ridegen a valósághoz tapadva, művelődési politikáját. Abból indul ki (V. 269.), hogy Magyarország földművelő ország; nálunk az adózó nép legnagyobb része, a nemesség s még a városi kézművesek többsége is földet művel s állatot tenyészt. Kölcsey az akkori magyar értelmiség, a nemesség fiai számára a gimnáziumtól közvetített általános műveltséget mezőgazdasági szakműveltséggel akarja kiegészíteni, hogy a nemesember földjén okszerűbben gazdálkodják, többet és jobbat termeljen. Erre a pusztán gimnáziumi latinos s az akadémiákon szerzett jogi műveltség egyáltalában nem képesíti. Igazában a magyar nemesi birtokok hozama egyedül a jobbágy béresek gyakorlati szaktudásától függ. «A magyar nemes — állapítja meg a csekei gazda — Verbőczyvel kínlódik, hivatalokat visel, státus dolgaira fordítja figyelmét; s mikor az ország és megye gyűlésein untig kifáradta magát, falujába fut béresei és juhászai közt rendet szabni. Neki, mint egész hazánknak, egyedüli élelemforrása a gazdaság. S mondjátok meg: mint folytatjátok azt? Felelet: úgy, mint a jobbágytelkeiteken lakó szegény nép; ez pedig, mint őseitől örökbe vette». Így a magyar mezőgazdasági kultúra a földművelés módjainak régi, sok évszázados, elavult kátyuiban kullog, a haladásnak benne nyomát se látjuk.

A mindig önismeretre törekvő Kölcsey magát sem tartja kivételnek: «Parányi szántóföldjeim — vallja be tiszteletreméltó őszinteséggel — éppen úgy béreseim bölcsességétől függenek, mint a tiéitek; s ugyanazért épen olyan szűken kamatoznak, mint a tiétek. Azonban, mit ifjan nem tanultunk, azt most már ősz fejjel ki nem pótoljuk». De ha már az idősebb nemzedék nem a saját életformájának és szükségleteinek megfelelő művelődési utat járta, kötelessége arról gondoskodni, hogy fiai tehessenek szert alapos gazdasági műveltségre, «hogy jobbak lehessenek, mint mi valánk!»

Arra buzdítja birtokostársait, hogy fiaikat az 1818-ban alapított magyaróvári gazdasági intézetbe küldjék. Hazánkban ezt a jeles intézményét, panaszolja, úgyszólván senki sem ismeri, ami annak a jele, hogy ilyen irányban nem is érezzük a művelődés szükségletét, mi, akiknek országa a földművelésből él. Hirlapjaink és folyóirataink minden egzotikus dologról tájékoztatnak, de eszük ágában sincs a magyar kultúrának oly messzekiható jelentőségű intézményéről legalább is említést tenni, mint amilyen a magyaróvári gazdasági iskola, amelynek hivatása értelmes magyar gazdák nevelése. «Akarjátok-e tudni, melyik kínai tisztecske részegedett meg ópiumtól? A madagaszkári királyné jó kedvében hány udvari kullancsot ölt meg méreggel? A holdbeli lakos megsértett ujjaiból minő színű vér foly? Mendizabal úr a cortesülésben szemöldökét hányszor húzta össze? A newyorki vendégfogadóban milyen gépek tisztítják a sáros csizmákat? Mind ezekről s ezer meg ezer ilyenekről bőv tanúságot vehettek. De hazánkban mik történnek, mik állanak fel? ezek felől ugyan a lehetőségig szűk tudományt fogtok találni.» (V. 260.)

Kölcsey maga vállalkozik arra, hogy a magyaróvári intézetet ismertesse. Tüzetesen feltárja az iskola tantervét, elméleti tárgyait és gazdasági gyakorlatait. Különösen kiemeli, hogy a növendékek nemcsak elméleti oktatásban részesülnek, hanem a példaszerűen kezelt főhercegi uradalomban a nyári hónapokban a szabad ég alatt gyakorlatilag is megtanulják a helyes gazdálkodást s így az iskolát az étellel

is összekapcsolják. «Mert valamint Jakab apostol igen bölcs mondásaként a hit jó tettek nélkül megholt állat: úgy a négy fal közt kerengő s fejeére feketével írt tudomány életre alkalmaztatás nélkül megholt állat.» Alig születik tehát meg a magyar gazdasági iskola, Kölcsey már küzd az aszfaltgazdászok elméleti típusa ellen: minél több élő gyakorlatot követel. Ez egyszersmind alkalmat ad neki, a sok tudós elmélkedés emberének, hogy tisztázza az elméleti és a technikai tudományok viszonyának helyes mértékét az emberi művelődésben: «Jól megértsetek! Nem azt akarom mondani, hogy semmi tudomány nem ér semmit, ha csak közvetlen vásárra nem vitetik, vagy valamely gyárban gépelyforgatásra nem fordíttatik. Értelmem ez: gazdaság és státustudomány, philosophia és költészet, szónokság és csillagászat és kémia, s minden más egyéb csak úgy bír belső becsét, ha a való, meleg étellel viszonyba tétel; ha sem egyes ember elmejátékos foglalatossága gyanánt nem üzetik, sem pusztán emlékező tehetséget ragyogtató bútor-nak nem tekintik, hanem az emberi társaság kifejlési és haladási nagy körében él és mozog; s vagy egyenesen tetté változik, vagy jövő tettek kifejtésére és előhozására számoltatik ki.» Kölcsey tehát már tisztán látja, hogy a nemzet gazdasági ereje nagyban függ a tudomány fejlettségétől, mert a modern élet és gazdaság a technikán épül föl, a technika pedig a tudományon alapszik. Tudomány és élet, elmélet és technika a legszorosabban függ össze egymással. Az elmélet gyakorlat nélkül vak s a gyakorlat elméleti kategóriák híjján üres. Mindkettőre szükség van, de természetesen olyan technikai tevékenységnél, mint a földművelés, a gyakorlat túlsúlyával.

Fáj a magyar nyelv jogai nagy országgyűlési harcosának, hogy a magyaróvári intézet tanítási nyelve a német, amit azonban egyelőre természetesnek tart. Emiatt hiba volna, ha a magyar ifjúság távolmaradna tőle, mert ha a nyelv német is, a gazdaság magyar s a főhercegi jószágokon sikerrel alkalmazott tudomány magyar földön hoz szemmel látható gyümölcsöket. Az iskola világító szövétnek lehet az ország színmagyar vidékeinek gazdasági emelésére. «Lelkem-

ből óhajtom, — írja Kölcsey — bár minél előbb eljönne az idő, midőn az óvári szép intézet nevendékei a tudomány szavait magyar nyelven hallgathatnák.» Ez az idő félszázad multán elkövetkezett. De a magyar művelődéspolitikának ma is még mindig ugyanaz a vágya, mint Kölcseyé: bár minél több magyar ifjúban ébredne fel a gazdasági-gyakorlati érzék, amely javakat termelő, a nemzet közvagyonosodását előmozdító életpályákra terelné őket!

Ennek az eszménynek megvalósítását Kölcsey egyáltalán nem várja az 1825/27. évi országgyűlés közoktatásügyi bizottságának munkálatától, az *Opinio*-tól, amely az 1790/91. évi országgyűlés hasonló bizottsági tervezetének silány, a lefolyt négy évtized szellemi változásait alig figyelembe vevő átdolgozása. Ezt és az egyházjogi reformmunkálatot Kölcsey a «legselejtesebbnék» bélyegzi. «Egyébiránt is hitem az, — teszi hozzá — hogy a nevelési tárgyat országunk mostani fekvésében jól kidolgozni lehetetlen; vagyis inkább *valami különös jót gyakorlatba hozni reménység nincs*». (V. 248.) A művelődéspolitiká terén is ugyanaz a reménytelen pesszimizmus tör elő a szatmári követ lelkéből, amely nála minden reform megvalósításának hitét sötét felhőjével már eleve beárnyékolja.

De még egy oka van arra, hogy az intézményszerű közoktatás ügyét ne bolygassa: nem a nyilvános, hanem a magánoktatás híve. «Én a magányos nevelés mellett élek és halok. Embert csak ez formálhat; az iskolai intézetek nem lehetnek és nem fognak lehetni egyebek, mint tudóst formálni igyekező intézetek.» Ezért unokaöccsét, Kölcsey Kálmánt is, akihez a Parainesiset írja, otthonn neveltetí. Nyilván fél az iskolák egyoldalú intellektualizmusától, mely csak az értelmet fejleszti: a pusztá oktatás háttérbe szorítja az *egész* emberré nevelést. A nyilvános oktatást elítélő véleménye a saját maga sivár debreceni tanulói tapasztalataiban gyökerezett. Éppen ezért egyoldalú is maradt: nem gondolt arra, hogy a nyilvános iskoláknak is lehet egészséges szelleme, amely fölébe kerekedik az otthoni magánnevelésnek, mert az iskola, mint a gyermekek miniatűr-társadalma, sok olyan szunyadó erőt vált ki, amely társak

híjján nem bontakoznék ki és sok olyan rossz lelki tulajdonságot tompít el és fejleszt vissza, amelyek az iskolai társas együttlét nélkül igen kellemetlen formát ölténének. Az iskola a társas életre mégis csak jobb előkészítő, mint az otthonn elszigetelt ifjú magánnevelése.

4.

Meglepő, mennyire tisztában van Kölcsey a *művelődés anyagi és formai oldalával*. Már világosan megállapítja, hogy a művelődésnek s így az iskoláknak sem lehet célja a minél több ismeret és készség szervesen felhalmozása; az enciklopédikus vagy polimatikus művelődési eszménynek nincs értéke, mert csak az elme túlterhelésére, a tarka ismereteknek az emlékezetben való pusztá elraktározására s emellett a gondolkodásmódnak zavarosságára vezet. Az igazi művelődés lényegét Kölcsey már a formális oldalban látja: az iskola célja a *módszerben* való műveltség megadása, nem pedig rengeteg sokféle anyag megtanulása. Ez a metodikus képzettség a szellem oly iskolázottságát, belső habitusát jelenti, amely arra képesíti a fejlődő egyént, hogy bármely fajta ismerési anyaggal egyhamar el tudjon bánni, magáévá tudja tenni, azaz elméje nem arra van kiművelve, hogy minden ismeretanyagban jártas legyen, hanem arra, hogy minden ismeret *számára* logikailag iskolázott és fogékony legyen. Az iskolai művelődésben nem a tartalom sokfélesége és gazdagsága elsősorban fontos, hanem az önálló szellemi munkára való nevelés, az észnek kicsiszolása.

Hogyan fejezi ki mindezt több, mint száz esztendővel ezelőtt Kölcsey? «Mikor én még igen ifjú valék, ezerfélélt láttam magam előtt s mind azt megtanulni és tudni akartam; s utoljára semmit sem tudtam megtanulni. Csak később hallottam Rousseaútól, hogy az *iskolai években csak methodust kellene szerezni*, mely szerint azután tanulgassuk azt, amit választanunk kell. Egy ilyen methodusnak megszerzése nélkül felette nehézé tétetik a való tudomány; s ha való tudományt nem szerezhetünk magunknak, jobb semmit

sem tudnunk.» (V. 145.) Szinte Descartes *Discours de la méthode*-jének hangja üti meg fülünket, amikor Kölcseynek a maga szellemi fejlődésére vonatkozó önvallomását olvassuk, egyben a módszeres gondolkodás formai mozzanatának a művelődésben játszott szerepéről és jelentőségéről hallunk okos gondolatokat a sokféle tarka-barka ismeretanyag tartalmi terhével szemben.

Azonban akkor is Descartesra emlékeztet Kölcsey, amikor művelődéelméletének további vonalát kihúzza. A tudományos gondolkodásnak különösen két útját emeli ki: a *matézist* és a *metafizikát*, éppen a fő descartesi tudományágakat, azonban az előbbit a logika pozitív, az utóbbit a kételkedés negatív előjelével: «Mindegyik — írja — a gyöngé fejeket csalhatatlanul elveszti, de a jó fejek az elsőbb által világosságra és nyugalomra mennek által, — az utóbbi minden különbség nélkül a legerősbeket is megzavarja, világot és nyugtot pedig sohasem ad: a skepsis lelke száll meg bennünket azon pillanatban, melyben a metaphysika küszöbére lépünk, s nincs ok, nincs systema, mely többé bennünket az örvényből kivonjon. Ha minden systemákat megvetünk, örök bizonytalanság és tudatlanságunk kínzó érzelme lesz hóhérunk; ha valamelyiket elfogadjuk, bizonyosságunk kútfeje úgy sem lesz egyéb, mint tudatlanság. Boldog, akit geniusza oly útra visz, mely nyugalmat nyújt.» (V. 146.)

Íme, Kölcsey, a tragikus ember típusa, aki mindenben problémát lát, folyton kétségeskedik és sohasem talál igazán megnyugvást, az idillikus embert állítja oda eszményül, aki nem törí a fejét, aki nem szenved gondolatfájásban, hanem mindenben rögtön keresi a harmóniát s ezt meg is találja.

5.

Minden reformkorszak a maga társadalomalakító eszméit a fiatal nemzedék olyan új nevelési rendszere útján iparkodik megvalósítani, amely eszményeinek megfelel. Ezért az újításvágyban égő koroknak szelleme mindig erősen pedagógiai színezetű: a nemzet jövője fiatalága, ennek

lelkét kell úgy formálni, hogy ez a nemzet megújódását célzó eszméket a valóságba átültesse s történeti szilárdságukat biztosítsa. A mi reformkorszakunknak is valamennyi vezető embere behatóan vizsgálja nevelésügyünk rendszerét, főképp ennek olyan tagozatát, amelynek reformja legközelebb áll sajátyszerű eszméihez. Báró Wesselényi Miklós, a nemzetiségi politikus, az óvódák felállításáért lelkesedik, mert ezekben a magyarosítás kitűnő eszközeit pillantja meg. Széchenyi, a nagy gazdaságpolitikus, a réaliskolák s a műegyetem megteremtését sürgeti, hogy a különben jogi pályákra tóduló magyar ifjúságot a gazdasági életre terelje. Kossuth a reális ipariskoláktól várja a művelt magyar polgári osztály megszületését, amely a nyugati országokban a liberális politika vezető társadalmi rétege; a klasszikus tanulmányokért is síkra száll, nemcsak azért, mert nagy rétor, aki meg tudja becsülni az antik szónoklat nevelő hatását a magyar retorikai művelődésben, hanem azért is, mert a gimnázium klasszikus oktatásában a humanizmus és liberalizmus szellemének biztosítékát látja: a klasszikusok tanítása legjobban a liberális angoloknál virágzik, gazdasági életük és gyakorlati érzékük mégis a legfejlettebb a világon. Báró Eötvös József, a demokrácia előharcosa, a népiskolák reformját követeli Pestalozzi szellemében; Guizot liberális francia iskolapolitikája lebeg szemei előtt.

De maga az ifjúság is a művelődéspolitikára nagy jelentőségének tudatára ébred: a nemzet nagyobb fokú műveltségétől várja sorsának jobbrafordultát. Az erdélyi ifjúság 1834 nyarán levelet intéz a magyarhoni országgyűlés ifjúságához s a nevelésügy sürgős reformjáról így elmélkedik: «Lefeketébb bélyege, hiánya hazánk szomorú szakának a vak tudatlanság, épen a tehetős és így többel tartozó résznél. Törekedjünk a nevelés célirányosítására, mert nevelni annyi, mint teremteni, — ha oszlik a homály, oszlanak az akadékok. Neveljük különösen, ami már teljesen hatalmunkban áll, mi magunkat! az erőteljes test, nagy tehetségekkel áldott lélek, párosulva a tudományok és műveltség szellemével, kivívhatja azt, amit sejteni is alig merünk most.» (X. 440.)

Kölcsey szeme is rajtafügg a nevelés kérdésein. A nemzet gazdasági emelkedését a birtokos nemesifjúságnak gazdasági nevelésétől várja. De mint a népnek odaadó barátja, aki politikai tevékenységének javát a milliók jogainak és föl-emelésének szenteli, behatóan érdeklődik a népnevelés kérdése iránt is, amely a liberális demokrácia eszmeáramlatának az időtájt Európaszerte központi kérdésévé emelkedett. Az Akadémia kéziratárában van Kölcseynek egy sajátkezűleg írt könyvjegyzéke, amely jó tájékoztatást ad olvasmányairól, politikai tanulmányának irányáról. A följegyzett könyvek között meglepően jelentékeny számmal vannak a népnevelésre vonatkozók: *Denzel: Volksschulenkunde*; *Einleitung in die Erziehungs- und Unterrichtslehre*; *Harnisch: Volksschullehre. Halle, 1825*; *Zerrenne: Grundsätze der Schuldisciplin; Methodenbuch; Grundsätze der Schulerziehung. Magdeburg, 1827.* (L. Jancsó B.: Kölcsey F. élete és művei, 1885. 372. l.)

Figyelme először terjed ki nálunk társadalomnevelési kérdésekre, mint amilyen a börtönügy. A megyét az alkotmány védőbástyájának tekinti ugyan, de nem huny szemet hibái és hiányai előtt. Emberszeretetét és igazságérzését mélyen sérti a megyei börtönrendszer, amelyet nem a nép megjavítójának, de megrontójának tart. Br. Eötvös József, akinek lelki alkata, politikai gondolkodásmódja és költői iránya oly sok vonásban hasonló Kölcseyéhez, az utóbbi nyomában jár, amikor «Vélemény a fogházjavításról» c. iratát később megírja.

Kölcsey «A vadászlak» c. elbeszélésébe szövi bele a megyei fogházügyre vonatkozó szociálpedagógiai elmélkedését. A fogháznak három osztálya van. A legalsó a tömlöc: ez földalatti pince vagy verem, amelyben hetven-nyolcvan rabló és gyilkos van összezsufolva. «A más két osztály az élők levegőjében, földszint épült: egy férfiak, más asszonyok számára; e kettőben mindenféle rangú és korú megrögzött és kezdő gonoszok, vigyázatlan tettekért befogatott ifjoncok és örültek, minden különbség nélkül együvé zárattak. E két osztályt a legteljesebb joggal úgy lehetett tekinteni: mint legcélrányosabb iskolát, hol a földalatti osztály jövendő

lakosai vagy lakosainak oktatói s útbavezetői állandóul neveltessenek s olykor a vesztőhely gazdagítására, egy-két zsákmány előre készülhessen. Mert kit egyszer, ifjúsága hajnalában, bármi történet következtében, a sors ide kényszerített, annak igen nyomorúlt fejének kell vala lenni, ha a vétek minden tekervényeivel s a legborzasztóbb szemtelenségével tökéletesen meg nem ismerkedett. Ki idejötték a becsületérvés valamely szikráját még szívében hordozta, vagy az emberi nem iránt, tisztábban vagy homályosabban, még valami hajlandóságot érzett: minden bizonnal e kettő nélkül tért vissza a társaságba, onnan időről-időre ide, mint honába, ismét eljövendő.» (II. 31.) Kölcsey humánus lelke tehát félti a bűnöző fiatalságot a végső megromlástól, amelynek egyik fő előmozdítója a megyék fogházrendszere. Nála, aki jártas volt kora nyugati büntetőjogi irodalmában, főképp Bentham büntetőpolitikai elveiben, már megtaláljuk a modern kriminálpedagógia alapvető gondolatait.

Már fiatal korában feltűnt alapos jogtudományi képzettsége. A debreceni főiskola huszonegy éves korában, alig-hogy elvégezte jogi tanulmányait, jogtanárnak hívta meg. A meghívást elhárította. A debreceniek azt hitték, hogy méltóságán alulinak tartja a megyében kiváló szerepet játszó történeti család tagja a tanári hivatást: a társadalom balitélete akkor még jelentéktelennek tartotta a professzori pályát. Kölcsey azonban távol állott ettől. Igazi oka a debreceni szellem iránt érzett ellenszenve volt, amint pár esztendő múlva ezt Kazinczy előtt őszintén be is vallja: «Miért nincs Debreczen csak olyan is, mint Pest? Vagy miért nincs Debreczenben csak öt vagy hat szeretetre méltó, liberális tudósnak lakhelye? Milyen örömmel fogadtam volna mintegy négy év előtt az intést, hogy ott professori cathedrát elfoglaljak! Én a köznép praeiudiciumait, hála, régen elvettem, s örömmel fognám még most is valami olyasra adni magamat; de Debreczenben élni, ó azt ne adja az ég!» (1814. ápr. 3.)

Kölcsey nem lett debreceni professor: ehelyett az egész nemzetnek egyik legnagyobb esztétikai és politikai nevelője. Ma is, trianoni siralmunk közepett, Mohácsnak

balsorstépte népét így neveli a szenvedések erőtlelkű elviselésére s a belőlük való kiemelkedésre : «Szerencse hiúvá is teszen ; szerencsétlenség magába szállást, önismerést, erő-kifejtést hoz magával. Hányszor nem szült a veszteség hasonló lelkesedést a legragyogóbb győzedelemhez ! Minden esetre a fájdalom keresztülröpülése gyötrelmes ugyan : de szelíd, emberi érzelmeket többször támaszt, mint a gyönyör hosszú folyama. Iskola az, melybe az istenség nem mindig haragjából vezet bennünket.» (Mohács. II. 140.)

KORNIS GYULA.